

Teološki put Jürgena Moltmanna¹

IVAN KARLIĆ*

UDK: 27-1-05 Moltmann, J. • Izlaganje sa znanstvenog skupa
Primljeno: 5. lipnja 2017. • Prihvaćeno: 23. studenoga 2017.

Sažetak: Nakon odlaska velikih protestantskih teologa-učitelja, kao što su K. Barth, R. Bultmann, P. Tillich i D. Bonhoeffer, J. Moltmann postao je najutjecajnija figura u suvremenoj protestantskoj teologiji i mnogi ga smatraju pretečom jednoga novog protestantizma. Početkom šezdesetih Moltmann je, s W. Pannenbergom i nekim drugim teozozima, zacrtao novi pravac u suvremenoj evanđeličkoj teologiji, dajući joj tako novi profil. Neumorno radeći na obnovi teologije, uvijek ju je pokušavao približiti konkretnom životu, današnjoj kulturi i današnjem čovjeku. U svemu tome ponudio je tri ključa za iščitavanje teologije: eshatološki (teologija nade), staurološki (teologija križa) i politički ključ (teologija revolucije). Slobodno se može reći da Moltmannu pripada »očinstvo« dvama teološkim pokretima koji su imali i koji imaju veliki utjecaj na današnju teologiju uopće, i protestantsku i katoličku, a to su teologija nade i teologija križa.

Čitajući Moltmannova djela i njegove projekte teologije nade, teologije križa, mesijanske ekleziologije i kristologije te pneumatologije, s pravom se može zaključiti da je on u drugoj polovici XX. stoljeća iznimno obogatio suvremeno kršćansko teološko promišljanje. Posebice treba naglasiti da on ozbiljno uzima povijest kao životnu stvarnost i temelj za svoju teologiju. Upravo zbog toga on se predstavlja kao jedan od prvih europskih teologa koji je pokušao (i prilično uspio) gledati na križ i uskrsnuće Isusa Krista te ih shvaćati u okvirima njegova

* Prof. dr. sc. Ivan Karlić,
Katolički bogoslovni
fakultet Sveučilišta u
Zagrebu, Vlačka 38,
10000 Zagreb,
Hrvatska,
vanikar010@gmail.com

¹ O ovoj temi autor je pisao i objavio prilog: Teološki put Jürgena Moltmanna, u: Z. GROZDANOV (ur.), *Bog pred križem*. Zbornik u čast Jürgena Moltmanna, Rijeka, 2007., 211.-231.; u ovom prilogu oslanja se na taj objavljeni, te ga proširuje i dopunjava. Također je objavio i prilog: Jürgen Moltmann, u: R. VINCE (ur.), *Kršćanska misao XX. stoljeća*, Zagreb, 2009., 545.-554.

povijesno-zemaljskog života. On ne zaboravlja ni probleme koji prate i muče današnji svijet i čovjeka; stavljajući ih u teološke okvire, nastoji pronaći put koji bi vodio i doveo svijet i čovjeka do općeg boljitka, i to u odnosu između Boga i ljudi, u odnosima među samim ljudima te u odnosu između čovječanstva i svekolikoga Božjeg stvorenja. Zbog svega toga Moltmanna se s pravom svrstava među najznačajnije i najplodnije teologe posljednjih desetljeća, koji ostavljaju vidljive tragove iza sebe i koji su zaslužni za razvoj, produbljivanje i napredak kršćanske teologije.

Ključne riječi: Jürgen Moltmann, suvremena teologija, teologija nade, teologija križa, mesijanska ekleziologija i kristologija, dijalog.

Uvod

Jürgen Moltmann jedan je od najznačajnijih protestantskih teologa našeg vremena. Nakon odlaska velikih protestantskih teologa-učitelja, kao što su K. Barth, R. Bultmann, P. Tillich i D. Bonhoeffer, Moltmann je postao najutjecajniji lik u suvremenoj protestantskoj teologiji. Mnogi ga smatraju pretečom jednoga novog protestantizma, teologom koji je ugrozio primat i samog Bultmanna u protestantskoj teologiji.² Naime, početkom šezdesetih godina Moltmann je, s W. Pannenbergom i nekim drugim teolozima, zacrtao jedan novi pravac u suvremenoj evangeličkoj teologiji, dajući joj tako novi profil. Neumorno radeći na obnovi teologije, uvijek ju je pokušavao približiti konkretnom životu, te današnjoj kulturi i današnjem čovjeku. U svemu tome ponudio je tri ključa za iščitavanje teologije: eshatološki (*teologija nade*), staurološki (*teologija križa*) i politički ključ (*teologija revolucije*). Slobodno se može reći da Moltmannu pripada »očinstvo« dvama teološkim pokretima koji su imali i koji još uvijek imaju veliki utjecaj na današnju teologiju uopće, i protestantstvu i katoličku, a to su *teologija nade* i *teologija križa*.

J. Moltmann rođen je u Hamburgu (Njemačka) 1926. g. i pripada reformiranoj evangeličkoj crkvi. Kao mladić, sanjao je da će postati matematičar i atomski fizičar. Potječe, kako on sam kaže³, iz liberalne protestantske obitelji, u kojoj se više proučavalo Lessinga, Goethea i Nietzschea negoli »crnu knjigu« – Bibliju. Kršćanstvo

² Usp. R. GIBELLINI, *La teologia di Jürgen Moltmann*, Brescia, 1975., 9.-10.; I. KARLIĆ, Jürgen Moltmann, u: R. VINCE (ur.), *Kršćanska misao XX. stoljeća*, Zagreb, 2009., 545.-554.

³ Moltmann govori o sebi i o svojem teološkom putu (*Mein theologischer Weg*) u Dodatku svoje knjige: J. MOLTSMANN, *In der Geschichte des dreieinigen Gottes. Beiträge zur trinitarischen Theologie*, München, 1991. Dio toga već je bio objavljen u: J. B. BAUER (ur.), *Entwürfe der Theologie*, Graz – Wien – Köln, 1985., 235.-257.; sve to prošireno je u njegovoj svojevrsnoj autobiografiji: J. MOLTSMANN, *Weiter Raum: Eine Lebensgeschichte*, Gütersloh, 2006. (usp. <https://www.nzz.ch/article/EHL9J-1.66514>; (8. II. 2017.); usp. također: R. GIBELLINI, *La teologia di Jürgen Moltmann*, 328.-340.; I. KARLIĆ, *Il Gesù della storia nella teologia di J. Moltmann*, Roma, 1996.

i Crkva bili su mu slabo poznati. Kao sedamnaestogodišnjak (1943.) pozvan je pod oružje; odlazi na bojište, ali 1945. g. biva zarobljen. Tek tada, u zarobljeničkim logorima Belgije i Škotske, počinje dublje razmišljati o vjeri i o kršćanstvu. Naime, ratne strahote i ratna razaranja ruše u mladom čovjeku (kao i u mnogim drugim supatnicima) neka uvjerenja i vjeru u »životne sigurnosti« koje su prije izgledale tako čvrste..., ali u isto vrijeme rađaju novu nadu, izniklu iz sada već pronađene i razbuđene kršćanske vjere, koja mu je pomogla, kako sâm svjedoči, ne samo da duhovno preživi nego i fizički, jer mu je vjera postala oslonac i pomoć da ne zapadne u krajnji očaj i potpunu rezignaciju. Kući se, dakle, vraća 1948. g. već kao kršćanin, s odlukom da, studirajući teologiju, bolje upozna vjeru i njezinu snagu iz koje izvire nada koja mu je spasila život.

Teološki studij započinje u Göttingenu, pod vodstvom O. Webera, E. Wolfa i H. J. Iwanda. U to vrijeme oduševljavala ga je biblijska teologija G. von Rada i E. Käsemanna, dogmatika K. Bartha i, posebice, teologija apostolata nizozemskog teologa A. A. van Rulera, koji ga je i potaknuo na razmišljanje o eshatologiji i o kršćanskom poslanju u svijet.

Nakon okončanja teoloških studija (1953.; teologiju je doktorirao 1957.) Moltmann odlazi u pastoralni rad i pet je godina pastor jedne evangeličke zajednice u Bremenu (1953. – 1958.). Nakon toga postaje docentom i predaje teologiju, najprije u Wuppertalu (1958. – 1963.), a zatim na sveučilištu u Bonnu (1963. – 1967.). Od 1967. g. profesor je sustavne teologije na sveučilištu u Tübingenu. Sveučilišna karijera značila je za njega zapravo nastavak pastoralnog djelovanja; nikada nije želio biti samo onaj koji predaje teorijsku teologiju, nego uvijek traži i nastoji prenijeti konkretno teološko naučavanje (»praktičnu teoriju«).

Znanstvena okruženja s kojima Moltmann dolazi u bliski dodir u svojem razmišljanju jesu: egzistencijalna i marksistička filozofija (posebice ona E. Blocha), židovska teologija, »kritična teorija« M. Horkheimera, »negativna dijalektika« Th. Adorna, »teologija oslobođenja« te ekumenski pokret. Osim toga, svoj teološki rad nije mogao odvojiti od jednoga određenoga političkog angažmana, premda se osobno u politiku nije miješao. No, on je mnijenja da je teologija uvjetovana politikom i u isto vrijeme odgovorna za politiku, te se njome na neki način mora baviti.

Prateći i čitajući Moltmannove mnogobrojne teološke spise (knjige, stručne članke, kritike, polemike...), lako se može razumjeti ne samo njihov bogati sadržaj nego i, posebice, evolucija njegova razmišljanja i smjer u kojem se kreće njegova teologija: od znanstvenog istražitelja povijesti reformirane teologije u prvom desetljeću svog teološkog rada (1954. – 1964.) do autora brojnih volumena sustavne teologije, koji su već ostavili duboke i važne tragove u suvremenoj i protestantskoj i katoličkoj teologiji/kristologiji.

U njegovim teološkim spisima⁴ može se zapaziti više etapa ili faza, kao i različite metode kojima se on služi i koje on sam manje-više definira na sljedeći način⁵:

1. Čitava teologija u jednoj žarišnoj točki, što je vidljivo u volumenima: *Teologija nade*⁶, *Raspeti Bog*⁷ i *Crkva u snazi Duha*.⁸ Neki autori nazivaju ovo Moltmannovo razdoblje i »razdobljem programatskih djela«.
2. *Teologija u pokretu, dijalogu i konfliktu*, što bi bila faza *autokritike i plodnog oslobođanja*. U ovoj fazi Moltmann proširuje svoje teološke horizonte kroz dijaloge s različitim teološkim pokretima, kroz ekumenski dijalog i kroz teološke kontroverzije u Drugom (Mađarska i Rumunjska) i Trećem svijetu. Neki autori nazivaju ovo drugo Moltmannovo razdoblje »sustavni doprinosi teologiji«.
3. *Dio kao doprinos »Svemu«*; u ovoj fazi naš teolog ne gleda na teologiju iz samo jedne žarišne točke nego svoje spise stvara i shvaća kao pojedinačne doprinose svekolikoj sustavnoj teologiji. Nastaju tada djela: *Trojstvo i Kraljevstvo Božje*⁹, *Bog u stvaranju*¹⁰, *Put Isusa Krista*¹¹, *U povijesti trojedinoga Boga*¹², *Duh života*¹³ i *Tko je Krist za nas danas?*¹⁴

⁴ Ovdje donosimo uglavnom njegove knjige; što se tiče ostalih njegovih teoloških spisa (znanstveni članci, kritike...), odnosno cjelokupna njegova bibliografija (do 2002. godine) nalazi se u: J. L. WAKENFIELD, *Jürgen Moltmann: A Research Bibliography*, Maryland – Oxford, 2002. Usp. također: I. KARLIĆ, *Il Gesù della storia nella teologia di J. Moltmann*, 215.-230.

⁵ Ovdje smo se služili prijevodom Moltmannova djela *In der Geschichte des dreieinigen Gottes* (v. gore, bilješka br. 3) na talijanski jezik; usp. J. MOLTSMANN, *Nella storia del Dio trinitario. Contributi per una teologia trinitaria*, Brescia, 1993., 251.-274.

⁶ Usp. J. MOLTSMANN, *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zur den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie*, München, 1964. (hrv. prijevod: *Teologija nade. Istraživanje o temeljenju i posljedicama kršćanske eshatologije*, Rijeka, 2008.).

⁷ Usp. J. MOLTSMANN, *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*, München, 1972. (hrv. prijevod: *Raspeti Bog. Kristov križ kao temelj i kritika kršćanske teologije*, Rijeka, 2005.)

⁸ Usp. J. MOLTSMANN, *Kirche in der Kraft des Geistes. Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie*, München, 1975.

⁹ Usp. J. MOLTSMANN, *Trinität und Reich Gottes. Zur Gotteslehre*, München, 1980.

¹⁰ Usp. J. MOLTSMANN, *Gott in der Schöpfung. Ökologische Schöpfungslehre*, München, 1985.

¹¹ Usp. J. MOLTSMANN, *Der Weg Jesu Christi. Christologie in messianischen Dimensionen*, München, 1989.

¹² Usp. J. MOLTSMANN, *In der Geschichte des dreieinigen Gottes. Beiträge zur trinitarischen Theologie*, München, 1991.

¹³ Usp. J. MOLTSMANN, *Der Geist des Lebens. Eine ganzheitliche Pneumatologie*, München, 1991.

¹⁴ Usp. J. MOLTSMANN, *Wer ist Christus für uns heute?*, Gütersloh, 1994.

1. Čitava teologija u jednoj žarišnoj točki

1.1. TEOLOGIJA NADE (1964.)

Potica j na razmišljanje o kršćanskoj vjeri u perspektivi nade Moltmann je dobio od *filozofije nade*, došavši u dodir s djelom *Princip nade* istočnonjemačkog filozofa E. Blocha.¹⁵ Zanimljivo je, ali i čudno, da je kršćanska teologija gotovo potpuno »zaboravila«¹⁶ tematiku nade u svojem razmišljanju, tematiku koja je originalno kršćanska i koja je bila tako prisutna u prvoj Crkvi.

Baveći se ovom tematikom (biblijska teologija obećanja i apokaliptička nada), naš teolog nije imao nakanu postati Blochovim sljedbenikom, niti »pokrstiti«¹⁶ njegove »principe nade«, nego paralelno razviti kršćansko-teološko promišljanje o nadi, temeljeći se na kršćanskim, a ne na materijalističkim pretpostavkama. Njihov međusobni dijalog¹⁶ svodi se na pitanje: Na čemu se temelji naša nada, nada za čovječanstvo, nada u budućnost koja je već počela? Za Blocha, nada se temelji na modernom ateizmu i materijalizmu; proces hoda prema budućnosti proces je materije koja u čovjeku ima svoj vrhunac, te stoga samo ateizam i materijalizam mogu motivirati nadu. Moltmann kreće od Boga: Nada se temelji na vjernosti Onoga koji je uskrisio Isusa Krista od mrtvih i upravo je uskrsnuli Krist nada za sve ljude. Dakle, Moltmann reagira kao teolog i, premda potaknut od Blocha, razmišlja o nadi unutar teoloških, a ne toliko filozofskih vidika. Tako nada prestaje biti objektom (»Čemu se mogu nadati?«) i postaje subjektom njegove teologije; u svojim spisima o »teologiji nade«¹⁶ on ne razmišlja o nadi nego ona postaje njegova polazišna točka, u koju on zatim sažima čitavu teologiju i gleda na nju samo pod tim vidom.

U uvodnim razmišljanjima o nadi, u svojoj knjizi *Teologija nade*, Moltmann naglašava da nada nije nekakav »dodatak«¹⁶ (kršćanskoj) vjeri i teologiji, nego ulazi u njihovu temeljnu strukturu. On se slaže da kršćansko svjedočenje znači život nadahnut vjerom, nadom i ljubavlju, ali podvlači da među njima prvenstvo pripada upravo nadi, jer je ona najkarakterističniji element kršćanske egzistencije. Takvo razmišljanje vodi ga i na formuliranje »teorema teologije nade«¹⁶: Nada je nada vjere; nada definira vjeru, a ne obratno; strukturalno, prije dolazi vjera, koja povezuje čovjeka s uskrslim Kristom; tek potom dolazi nada koja toj vjeri otvara vidike budućeg života u Kristu i bez koje vjera ne bi mogla »preživjeti«. Drugim riječima, u dijalektičkom odnosu između njih vjera je *prius* (kao polazišna točka), ali *primat* pripada nadi, i zato je upravo nada temeljni teološki princip.

¹⁵ Usp. E. BLOCH, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt a. M., 1959.

¹⁶ Osim Moltmannova djela *Theologie der Hoffnung*, usp. također: J. MOLTMANN, Das »Prinzip Hoffnung«¹⁶ und die christliche Zuversicht. Ein Gespräch mit E. Bloch, u: *Evangelische Theologie* 23(1963.)10, 537.-557.; J. MOLTMANN, Die Kategorie »Novum«¹⁶ in der christlichen Theologie, u: S. UNSELD (ur.), *Ernst Bloch zu ehren. Beiträge zu werem Werk*, Frankfurt a. M., 1965., 243.-263.

Prema Moltmannu, prvotna zadaća teologije nije, dakle, razmišljanje o vjeri, nego upravo razmišljanje o nadi: vjernik-kršćanin pozvan je odgovoriti svakomu i iznijeti motive za nadu koja je u njemu (usp. 1 Pt 3, 15). Teorem o primatu nade dovodi našeg teologa do zaključka da teologija nije više *fides quaerens intellectum* (prema formulaciji Anselma iz Canterburyja), nego *spes quaerens intellectum*.¹⁷

Ovakvo postavljanje teologije (kojoj je nada polazna točka, temelj i središte) dopušta Moltmannu da promišlja i korigira neke teološke pojmove, posebice pojam *objave*. Po njemu, objava se ne treba shvaćati kao puka *epifanija* (objavljivanje ili otkrivanje nečega), nego kao *anticipacija* (*prolessis*). Naime, i u Starom i u Novom zavjetu objava se događa prije svega po *obećanjima* i spasenjski događaji imaju uvijek eshatološki karakter. Spasenjski događaj *par excellence* svakako je Kristovo uskrsnuće; i ono je prije svega obećanje, anticipacija i temelj (teologije) nade za naše konačno uskrsnuće i za život vječni.

Moltmannovoj teologiji nade bilo je prigovoreno da je apstraktna, da donosi malo konkretnoga za kršćansko življenje i ponašanje u svijetu. Stoga je on nastavio svoja razmišljanja kao meditaciju o »praksi nade« i pridružio se programu tzv. »političke teologije« koju je tih godina elaborirao katolički teolog J. B. Metz.¹⁸ Taj Moltmannov »prijelaz«, kao i približavanje »teologiji oslobođenja«¹⁹, konkretizirao je njegovo razmišljanje o nadi i eshatologiji: kršćanska nada mora biti kreativna, kršćanska teologija mora se zalagati za drukčiju (pravedniju) sadašnjost, za oslobođanje čovjeka i na socijalnom i na političkom planu, te ga usmjeravati na budućnost koju mu Bog obećava u uskrsnulom Kristu, sigurnom zalogu kršćanske nade.

1.2. RASPETI BOG (1972.)

Temelj je kršćanske nade *uskrsnuće na križ raspetoga Isusa Krista*. Teološki se taj temelj može gledati i obrnuto: u perspektivi *križa uskrsnulog Krista*. Upravo je to bila Moltmannova ideja-vodilja kada je htio produbiti svoju teološko-kristološku impostaciju. Ne odričući se eshatološke i elpidičke (grč. *elpes* = nada) perspektive, on obogaćuje svoje teološko razmišljanje, dajući sada veći značaj otajstvu križa

¹⁷ To, naravno, ne znači da se Moltmann želi suprotstavljati Anzelmovu principu; on je mnijenja da se te dvije formule ne suprotstavljaju, nego se međusobno upotpunjuju.

¹⁸ Usp. J. B. METZ, *Zur Theologie der Welt*, Mainz, 1968.; J. B. METZ, *Das Problem einer politischen Theologie und die Bestimmung der Kirche als Institution gesellschaftskritischer Freiheit*, u: *Concilium* 4(1968.)6, 385.-403.; J. B. METZ, *Teologia politica*, u: K. RAHNER (ur.), *Sacramentum Mundi. Lessico teologico per la prassi*, III, Brescia, 1974., 1232.-1240. (orig. izd.: *Theologisches Lexikon für die Praxis*, I-IV, Freiburg i. B., 1967.-1969.); J. B. METZ, *Politička teologija*, Zagreb, 2004.

¹⁹ Razvoj razmišljanja o teologiji nade, političkoj teologiji i teologiji oslobođenja vidljiv je posebice u njegovim djelima: *Perspektiven der Theologie. Gesammelte Aufsätze*, München – Mainz, 1968. i *Religion, Revolution and the Future*, New York, 1969.

Isusa iz Nazareta – Krista. Premda se može imati dojam da »teologijom križa« Moltmann potpuno mijenja pravac u odnosu na teologiju nade, to je samo privid, jer je teologija križa naličje (»druga strana medalje«) teologije nade; ne radi se, dakle, o mijenjanju pravca, ili čak »nazadovanju«, nego upravo o produbljivanju teologije i kristologije.

Bilo je važno napraviti ovaj korak naprijed u odnosu na teologiju nade, jer se uskrsnuće ne odnosi na bilo kojega čovjeka, nego upravo na onoga koji je bio razapet i umro na križu, Isusa iz Nazareta; Uskrsnuli nije nitko drugi nego Razapeti. Osim toga, Kristovo uskrsnuće ne anulira križ, nego ga ispunjava eshatološkim značenjem, te stoga i nije moguće odvajati križ od uskrsnuća. Raspeti nije nekakva »polovica« Isusa Krista, dok bi druga »polovica« bila Uskrsnuli: radi se o jednoj te istoj osobi, o jednoj te istoj povijesti.

Polazeći upravo od identičnosti Uskrsnuloga i Raspetoga, Moltmann u djelu *Raspeti Bog* razvija svoju kristologiju, usmjeravajući svoj pogled prije svega na raspetog Isusa, te na put koji ga je doveo do Golgote, tj. na konkretni povijesni Isusov angažman, na njegov život, njegovu životnu praksu, te na povijesne uzroke njegovoga razapinjanja i njegove smrti.

U ovom djelu on nastoji na teološki način prikazati i razumjeti život povijesnoga (zemaljskoga) Isusa, onako kako nam ga donose Evanđelja. Gledajući ponašanje, riječi, djela, zauzetost... povijesnoga Isusa, on zaključuje da je Isus razapet zbog svoga načina življenja. Tako Moltmann »uklapa« Isusov križ u pojedine povijesne događaje povezane s Nazarećaninom, odnosno vidi križ kao posljedicu određenoga Isusova ponašanja, propovijedanja i svakodnevnih prakse. Osim toga, Isusovu poruku i život Moltmann shvaća kao *kritiku* i kao *izazov* ne samo svijetu u kojem je on živio nego i današnjem svijetu, današnjoj kršćanskoj Crkvi i teologiji.

Zanimljivo je Moltmannovo razmišljanje o *uzrocima* Isusova razapinjanja i smrti (*causae crucis*). Naime, on utvrđuje najmanje tri dimenzije tih uzroka: religioznu, socijalno-političku i teološku: Nazarećanin je bio osuđen kao *bogohulnik* od strane židovskih vlasti i *čuvara Zakona* (religiozni uzrok), kao *politički huškač* od strane rimskih okupacijskih vlasti (socijalno-politički uzrok), a umro je i kao *napušten od Boga* (usp. Mk 15, 34). Upravo iz ovoga posljednjega njemački teolog razvija i »trinitarnu teologiju križa«, koju su mnogi kasnije kritizirali.

Uzimajući u obzir, između ostalog, političku dimenziju Isusova života, navješćivanja i smrti, Moltmann je mnijenja da je potrebno u kršćansku vjeru i u kristologiju uvesti »političku teologiju križa«: *sjećanje na Isusa (memoria Jesu)* treba nadahnjivati kršćane da se što više zauzimaju za političku teologiju, koja bi bila kritika i prema državi, i prema društvu, i prema Crkvi. Ovakav način govora vodi našeg teologa

(ne bez utjecaja latinoameričke teologije oslobođenja) na tematiku *nasljedovanja Isusa*: vjernici-kršćani, kao Isusovi nasljedovatelji, trebaju se nadahnjivati na Isusovu konkretnom življenju, ponašanju i djelovanju, trebaju se pozivati na Isusovo »političko razapinjanje« i na njegovo uskrsnuće, kako bi izvukli pouke za današnje vrijeme i za današnji život, osobni i društveno-politički. Svrha svega toga jest: vlastitim životom pokazati svijetu i čovječanstvu jedan novi (među)ljudski odnos i poredak, u kojemu ne bi smjelo biti ponižavanih, marginaliziranih, izrabljivanih i potlačenih. Prava Radosna vijest (= evanđelje) bila bi, dakle, ova: Spašeni smo po/u Isusu Kristu koji nam (po)kazuje novog čovjeka, novo čovječanstvo i novi svijet, koji nam otvara novu budućnost i novu nadu, ali ne samo u »vječnom životu«, nego već *hic et nunc* (sada i ovdje). Navješćivati i živjeti Radosnu vijest znači navješćivati Božje kraljevstvo i Boga koji spasava, ali u isto vrijeme znači i ukazivati i optuživati sve ono što još uvijek zarobljava čovjeka i svijet: grijeh i smrt, potlačnost i izrabljivanje, glad, nepravdu...

Posebno je zanimljiva *trinitarna teologija*, koju Moltmann razvija iz svoje teologije križa, kao i tematika *Božje patnje* na križu. Ta razmišljanja naišla su na mnogobrojne kritike i sumnjičenja²⁰: već sâm naslov djela (*Raspeti Bog*) mnogima se nije svidio, jer upućuje na Božju patnju (*patripasionizam*); može li, naime, Bog patiti? Moltmann je svjestan da *Bog koji pati* ne ulazi u okvire zapadne teološke tradicije koja je uvijek naučavala da je, osim što je besmrtn, Bog i onaj koji ne može patiti (*apatičan*, od grč. *apátheia*; engl. *impassibility*). Naš teolog pokušava objasniti da je Očeva patnja različita od Sinove, te da se tu ne može govoriti o patripasionizmu, ni o »teologiji mrtvoga Boga«, nego je riječ o *patrikompasionizmu*. Drugim riječima, ne radi se o *Božjoj patnji*, nego o *patnji u Bogu*; Bog Otac pati jer predaje Sina u smrt, pati zbog Sina, a to je patnja iz (zbog) bezgranične ljubavi, patnja koju samo ljubav poznaje.

1.3. CRKVA U SNAZI DUHA (1975.)

Pojedini teolozi upućivali su (s pravom!) kritike Moltmannu da u svojoj teologiji »zaboravlja« naučavanje o Duhu Svetom; čak i kada govori o trinitarnoj teologiji križa, on zapravo ne ide dalje od »binitarne« teologije, jer govori uglavnom samo o Bogu Ocu i njegovu Sinu Isusu Kristu. Svjestan tog nedostatka, teolog iz Tübingena dao je na svjetlo svoje novo djelo, *Crkva u snazi Duha*, u kojem izlaže naučavanje o Crkvi (ekleziologija) i sakramentima, u perspektivi Duha Svetoga (pneumatologija). Treba naglasiti da je i Moltmannov sustavni traktat o ekleziologiji napisan u eshatološko-mesijanskoj perspektivi, te da je sav prožet ekumenskim duhom.

²⁰ Usp. M. WELKER (ur.), *Diskussion über Jürgen Moltmanns Buch »Der gekreuzigte Gott«*, München, 1979.

Budući da se Crkva temelji na Božjem Trojstvu (trojstveno utemeljena), naš teolog i ovdje ukratko razvija teme obrađene u prethodnim djelima (povijest, nada, kraljevstvo Božje, Isus iz Nazareta Krist, križ i smrt, Trojstvo, Crkva). Posebno se, pak, naglašava važnost posadašnjena (a time i nasljedovanja) Isusove povijesti (njegova življenja, navješćivanja, djelovanja) u Crkvi, te eshatološko usmjerenje Crkve.

Prema Moltmannu, četiri su temeljne dimenzije Crkve: kristološka, misionarska, ekumenska i politička; današnja ekleziologija mora voditi računa o svim tim dimenzijama. Svaku od tih dimenzija on pomno studira, dajući im gotovo jednaku važnost, iako je ona prva dimenzija ipak najvažnija, jer Crkva u koju jedan vjernik-kršćanin vjeruje jest Crkva Isusa Krista, a ne Mojsijeva ili Budhina ili Muhamedova.

Zanimljivo je Moltmannovo razmišljanje o misionarskoj dimenziji Crkve: poslanje (*misije*) obuhvaća sve one aktivnosti koje služe i pomažu da se čovjek oslobodi od raznih ropstava, bilo gospodarske, bilo duhovne naravi. Zato je poslanje Crkve: neprestano se obraćati (grč. *metánoia* = obraćenje, mijenjanje pravca), biti bliska siromašnima, solidarna sa svima, posebice s potlačenima, poniženima, progonjenima i odbačenima, kao što je to i Isus bio. Tako Crkva nasljeđuje Isusa Krista, odgovara svom temeljnom pozivu i ispunjava svoje poslanje; živjeti i navješćivati povijest Isusa Krista znači navješćivati kraljevstvo Božje, ukazivati i osuđivati sve ono što svijet i čovjeka zarobljava, te se boriti za njihovo oslobađanje, i duhovno i materijalno-fizičko.

Sedamdesetih godina nastajali su i u katoličkoj i u protestantskoj Crkvi pokreti čiji je cilj bio obnova Crkve »odozdo«, tj. da Crkva prije svega bude crkva-zajednica, a ne samo crkva kao »uslužna djelatnost«. Upravo to ima na umu i Moltmann u svojem ekleziološkom djelu; naglašava da je Crkva rođena i da živi snagom Duha Svetoga, čije darove-karizme svi primaju. Zbog toga ona treba biti *karizmatika zajednica* u kojoj se očituje snaga Duha, u kojoj se žive jednakost, bratstvo i sloboda, kao prefiguracija i anticipacija novog čovječanstva i nove buduće slobode svega stvorenoga u kraljevstvu Božjem.

U svakom slučaju, ekleziološko djelo našeg teologa zavređuje također pozornost, jer daje svježinu i neke nove ideje današnjoj ekleziologiji. Osim toga, tu se nalaze i stvarni doprinosi naučavanju o Duhu Svetom. Ipak, unatoč tome ne bi se moglo reći da je razvijena jedna prava pneumatologija, premda je Moltmann krenuo s tom namjerom.

2. Teologija u pokretu, dijalogu, konfliktu

Druga faza Moltmannova teološkog rada i razmišljanja odnosi se na njegovo sudjelovanje u različitim *teološkim pokretima* '60-ih i '70-ih godina, te na *dijalozi*ma koji su tada vođeni unutar kršćanskih Crkava (ekumenski dijalozi) i na međureligij-

skom nivou, kao i na dijalozima s različitim filozofskim i ideološkim usmjerenjima. Sudjelovanje u svemu tome pomoglo je teologu iz Tübingena da proširi svoje teološke vidike i da razvije svoj teološko-kritički stav u odnosu na svijet u kojemu živi.

U teologiji su gotovo uvijek postojale različite »škole«, u kojima su se razvijale ideje i intuicije pojedinih velikih teologa, voditelja ili začetnika tih »škola« (npr. »Škola Tome Akvinskoga« ili tomizam, »Bonaventurina škola«, »Rahnerova škola«, »Barthova škola«...). Moltmann je mnijenja da se teologija ne može toliko razvijati i produbljivati svoju tematiku unutar tih »škola«, koliko to može ostvariti preko različitih teoloških pokreta, dijaloga, pa i konflikata i kontroverzija, preko kojih se dolazi u dodir s drugim, s nepoznatim, često i s »neprijateljem«; na taj način ne samo da se mogu proširiti određeni teološki vidici nego se mogu iskusiti i osobna ograničenja, te otkriti nove, aktualne, problematike i pitanja na koja valja dati odgovore.

Prvi značajni dijalog u kojemu Moltmann sudjeluje jest *dijalog kršćana i (neo)marksista* na velikim konferencijama u Salzburgu (1965.), Herrenchiemseeu (1966.), Marienbadu, te u Čehoslovačkoj (1967.), na kojima su sudjelovali europski katolički i protestantski teolozi te filozofi i (neo)marksisti iz Francuske, Italije, bivše Jugoslavije i bivše Čehoslovačke. Bilo je to vrijeme, s jedne strane, posvemašnjeg otvaranja Crkava modernom svijetu (upravo je bio završen Drugi vatikanski sabor Katoličke crkve) a, s druge strane, *in fieri* je bilo nastajanje »socijalizma s ljudskim licem« (u Čehoslovačkoj), te »neomarksizma« E. Blocha i »Frankfurtske škole«. Moltmann tvrdi da je puno naučio kroz te dijaloge, jer se radilo o međusobnom upoznavanju dotad »odijeljenih« struja i svjetonazora, o iskrenosti razgovora, a ne propagandi, o međusobnom prihvaćanju i konstruktivnim kritikama. No, ti »obećavajući« dijalozi naglo su prekinuti u jesen 1968. godine, ulaskom sovjetskih vojnih snaga u Čehoslovačku; mnogi marksistički partneri bili su uhićeni, pozatvarani, progonjeni ili protjerani...

Kao rezultat tih dijaloga u Europi je krajem šezdesetih godina rođen pokret *političke teologije*, zaslugom katoličkog teologa J. B. Metz²¹, pokret u kojem uživo sudjeluje i Moltmann. Prema njemu, tim pokretom nije se htjelo »politizirati« Crkvu, nego »kristijanizirati« crkvenu politiku i politiku kršćana uopće. Preko kritike upućene »buržujskoj« religioznosti i politici, pokret je došao u dodir i s latinoameričkom teologijom, najprije s »teologijom revolucije«, a zatim i s »teologijom oslobođenja«, »teologijom naroda« i drugim »lokalnim« teologijama Trećeg svijeta (kontekstualna, socijalna... teologija), koje su naglašavale socijalnu pravdu, neovisnost naroda i promoviranje ljudskih prava.

²¹ Vidi *gore*, bilješka br. 18.

U tom razdoblju ugledalo je svijetlo dana nekoliko značajnih Moltmannovih djela²², u kojima on daje svoje doprinose političkoj teologiji kao »praksi nade«, za lažući se posebno za slobodu čovjeka, za »konkretizaciju vjere« kroz ljubav (*caritas*), kroz socijalno-političku pravdu i kroz kritiku slike i »ideala« čovjeka koje promoviraju moderna kultura i civilizacija, a koje zapravo vode čovjeka i svijet u ništavilo i propast.

Još su dva tipa dijaloga važna za Moltmannov teološki razvoj: *ekumenski dijalozi* u kojima sudjeluje od 1963. godine, te *kršćansko-židovski dijalog* (od 1976. g.). Ekumenski dijalozi (katoličkih, protestantskih i pravoslavnih Crkava, odnosno teologa) stvorili su u njemu uvjerenje da su konfesionalne teologije tek prolazna faza jedne buduće zajedničke teologije; kao veliki ekumenist, on je mnijenja da i nije nužno stvoriti nekakvu »svjetsku«, tj. sveopću Crkvu, u kojoj bi se na potpuno isti, uniformirani način ispovijedalo određeno naučavanje; važnije je da se vjernici različitih vjeroispovijesti znaju međusobno prihvaćati, te da jednog dana svi zajedno mogu sudjelovati na zajedničkoj euharistiji, koja je ipak temelj jedinstva i zajedništva koje Krist želi.

Kršćansko-židovski dijalog, kao i dijalog s »teologijom oslobođenja«, »teologijom potlačenih«, »crnom teologijom« i »feminističkom teologijom«, još je više učvrstio Moltmanna u uvjerenju da s drugim treba razgovarati, biti otvoren, znati prihvaćati drugoga i zauzimati se za njega, jer samo na taj način mogu se nadići međusobne razlike, kako bi se zajedno nastojalo izgraditi novi svijet, u kojem će čovjek i svekoliko stvorenje naći svoje mjesto i svoj dom. Moltmann posebno naglašava da to nije težnja za stvaranjem »raja« ili kraljevstva Božjega na zemlji, ali je uvjeren da Bog, koji je krajnji cilj i nada čovjekova, želi čovjeku sreću, pravdu i blagostanje i na zemlji.²³

²² Usp. J. MOLTMANN, *Perspektiven der Theologie. Gesammelte Aufsätze*, München – Mainz, 1968.; ISTI, *Umkehr zur Zukunft*, München – Hamburg, 1970.; ISTI, *Die ersten Freigelassenen der Schöpfung. Versuche über die Freude an der Freiheit und das Wohlgefallen am Spiel*, München, 1971.; ISTI, *Mensch. Christliche Anthropologie in den Konflikten der Gegenwart*, Stuttgart – Berlin, 1971.; ISTI, *Theological Basis of Human Rights and of the Liberation of Man*, u: *Reformed World*, 31 (1971.), 348.-357.; ISTI, *Man and the Son of Man*, u: R. J. NELSON – E. J. BRILL (ur.), *No Man is Alien. Essays on the Unity of Mankind*, Leiden, 1971., 203.-224.; *Religione, rivoluzione e futuro*, Brescia, 1971. (prijevod na talijanski jezik najznačajnijih konferencija i predavanja koje je Moltmann imao kao gost-profesor na sveučilištu *Duke University*, North Carolina, SAD, u akademskoj godini 1967./68.); ISTI, *Christian Theology its Problems Today*, u: *Theology Digest* 19(1972.)3, 308.-317.

²³ Usp. J. MOLTMANN, *Die Sprache der Befreiung. Predigten und Besinnungen*, München, 1972.; ISTI, *L'Espérance en action. Traduction historique et politique de l'Évangile*, Paris, 1973.; ISTI, *Das Experiment Hoffnung. Einführungen*, München, 1974.; ISTI, *Wer ist »der Mensch«?*, Einsiedeln – Zürich – Köln, 1975.; ISTI, *Gott kommt und der Mensch wird frei. Reden und Thesen*, München, 1975.; *Theologische Erklärung zu den Menschenrechten*, u: J. M. LOCHMANN – J. MOLTMANN (ur.),

3. Dio kao doprinos »Svemu«

U ovoj fazi svoga teološkog rada teolog iz Tübingena ne razmišlja o teologiji temeljeći se na jednoj žarišnoj točki, nego nastoji da njegovi spisi budu doprinos svekolikoj sustavnoj teologiji. Tada i nastaju njegova djela: *Trojstvo i Kraljevstvo Božje, Bog u stvaranju, Put Isusa Krista, U povijesti trojedinoga Boga, Duh života i Tko je Krist za nas danas?*²⁴ Radi se zapravo o »dijaloškoj teologiji« koju on želi razviti i prožeti je ekumenskim duhom.

Prvi volumen Moltmannove serije »sustavnih doprinosa teologiji« jest *Trojstvo i Kraljevstvo Božje*, u kojem se on suočava s problematikom *kršćanske teodiceje*: govoreći o odnosu Božjeg Trojstva i božanskog gospodstva (*Trinitas et monarchia*), želi osloboditi kršćansku teodiceju od antičkoga metafizičkog poimanja supstancije (tj. bitka), kao i od modernoga metafizičkog poimanja transcendentalnog subjektivizma, kako bi razvio trinitarno naučavanje (o Bogu) socijalno-povijesnog tipa. Tako on želi apstraktnu teoriju i apstraktno naučavanje o Trojstvu zamijeniti naučavanjem koje bi bilo konkretnije, razumljivije i bliže današnjem čovjeku. Ovaj Moltmannov pokušaj predstavlja se kao *narratio Trinitas ad intra* koji svoju polazišnu točku ima u *narratio Trinitas ad extra*, tj. razmišlja o Božjem Trojstvu u povijesnoj perspektivi.²⁵ Tako se Trojstvo, prema njegovu mnijenju, predstavlja kao božanska povijest ljubavi i slobode.

Drugo djelo ove serije jest *Bog u stvaranju*, plod Moltmannovih akademskih predavanja u Tübingenu i na sveučilištu *Emory (Emory University)* u Atlanti (USA). Ovdje on izlaže teološko naučavanje o stvaranju svijeta, otvara se antropologiji i eshatološkim perspektivama, te simbolizmu i simbolima preko kojih se doživljava svijet. Njegova je temeljna ideja sljedeća: stvaranje je svijeta i čovjeka djelo Božje (Otac stvara po Sinu u Duhu Svetom) i to djelo nosi u sebi odsjaj božanskog Troj-

Gottes Recht und Menschenrechte. Studien und Empfehlungen des Reformierten Weltbundes, Neukirchen – Vluyn, 1976., 44.-60.; ISTI, *Zukunft der Schöpfung. Gesammelte Aufsätze*, München, 1977.; ISTI, *Menschewürde, Recht und Freiheit*, Stuttgart – Berlin, 1979.; J. MOLTSMANN – P. LAPIDE, *Jüdischer Monotheismus – Christliche Trinitätslehre. Ein Gespräch*, München, 1979., 32.-46.; J. MOLTSMANN – P. LAPIDE, *Israel und Kirche: ein gemeinsamer Weg? Ein Gespräch*, München, 1980.; J. MOLTSMANN – E. WENDEL-MOLTSMANN, *Becoming Human in a New Community*, u: *Ecumenical Review* 33(1981.)4, 354.-366.; ISTI, *Der mütterliche Vater. Überwindet trinitarischer Patripassianismus den theologischen Patriarchalismus?*, u: *Concilium* (D) 17(1981.)3, 209.-213.; J. MOLTSMANN – E. WENDEL-MOLTSMANN, *Menschwerden in einer neuen Gemeinschaft von Frauen und Männern*, u: *Evangelische Theologie* 42(1982.)1, 80.-92.

²⁴ Vidi *gore*, bilješke br. 6-14.

²⁵ Inspiraciju za razmišljanje o Trojstvu u povijesnoj perspektivi Moltmann nalazi u spisima srednjovjekovnog teologa Gioacchina da Fiore (usp. I. KARLIĆ, *Il Gesù della storia nella teologia di J. Moltmann*, 152.).

stva. Ta misao vodi ga do razvijanja »ekološkog naučavanja o stvaranju«: trojstveni Bog po svom vječnom Duhu »ulazi«, prožima i prebiva u svemu stvorenom, te utemeljuje s njim jedan poseban odnos zajedništva. Između ostalog, i zbog toga sve stvorenje (dakle i priroda, okoliš), budući da je odsjaj Božjeg Trojstva²⁶, ima pravo na poštovanje i zaštitu.

Treće djelo Moltmannovih doprinosa jest *Put Isusa Krista*, Moltmannova »mesijska kristologija« koja se nadovezuje na prethodna djela i koja uključuje u sebi prijašnja teološka razmišljanja i prije obrađivane teme, primjerice: teologija križa, nasljedovanje Isusa, njegovo poslanje i njegov javni život, Isusova patnja, teologija Božje patnje i božanskog »kompasionizma«. Cilj koji naš teolog ima pred sobom jest: razviti kristologiju u njezinim mesijanskim dimenzijama, kako i stoji u podnaslovu djela. To znači da on želi razraditi »praktičnu (odnosno narativnu) kristologiju« koja bi trebala *donositi argumente i pripovijedati* o »događaju Isusa Krista«. Međutim, kad se ovo djelo pročita, dolazi se do zaključka da se ni ne radi o pravoj »narativnoj kristologiji« i ima se dojam da autor daje manje od onoga što je u uvodu obećao. To ipak ne znači da Moltmann ne donosi i neke novine u svojem teološko-kristološkom razmišljanju. Odnosi se to prije svega na preciziranje pojma *mesijanizam*, koji mu služi kao polazišna točka za kristologiju; novine su također *pneumatološka i trinitarna perspektiva* kristologije te njezina *kozmička dimenzija*. Ovakav način kristološkog razmišljanja dovodi autora do zaključka da kristologija mora biti pažljiva prema »kristopraksi«, tj. da *naučavanje* o Kristu mora dovesti do *nasljedovanja* Krista, da znanje o Kristu i razumijevanje kristološke dogme mora dovesti do praktičnog življenja onoga što Isus Krist naučava. Ostvarenje toga dovodi do podudaranja *kristo-logije* i *kristo-prakse*, te (nanovo) rađa prepoznatljivu kršćansku etiku.

U djelu *U povijesti trojedinoga Boga* Moltmann zapravo sabire svoje objavljene radove-članke koje je napisao nakon izdavanja knjige *Trojstvo i Kraljevstvo Božje* (1980.), a koji se bave tematikom »socijalno-povijesnog naučavanja o Trojstvu« i produbljuju je. On i ovdje razvija trinitarne teme u perspektivi povijesti spasenja i ljudskog iskustva Boga. U drugom dijelu ovog volumena naš teolog donosi posebno zanimljive i značajne diskusije o teološkim i filozofskim stajalištima što se tiče trojstva u Bogu.

Duh života Moltmannov je projekt jedne cjelovite pneumatologije; on razvija *trinitarnu pneumatologiju* koja, polazeći od iskustva Boga i iskustva života, vodi prema razmišljanju o osobi Duha Svetoga te o njegovu oživotvoriteljskom i oslobađajućem djelovanju. Budući da je Duh Božji i Duh (odnosno dah) života, iskustvo

²⁶ Naravno, Moltmann tu ne misli na panteistički način.

Duha ne može se svesti ili ograničiti samo na teorijsko naučavanje ili riječi, nego se doživljava i u osjetnoj stvarnosti. Stoga Moltmann razlikuje »konkretno i povijesno iskustvo Duha« i »trinitarno iskustvo Duha«. Život u/po Duhu Božjem doživljava se i izražava u oslobađanju, opravdanju i posvećivanju čovjeka, te u njegovom ponovnom rađanju na život (»rađanje odozgor«).

Moltmannova pneumatologija zapravo je poziv da se čovječanstvo otvori iskustvu Duha koji daje život i s kojim se mogu nadići prijetnje životu uopće i prijetnje rađanju na novi život. Svijet proživljava različite krize i katastrofe (Černobil[i], uništavanje okoliša, ratovi) i upravo ta gorka iskustva nalažu čovječanstvu da napusti civilizaciju smrti i da se obrati kulturi i civilizaciji života. To je moguće učiniti, što svjedoče mirne i demokratske »revolucije života« u Istočnoj Njemačkoj i Istočnoj Europi uopće, tj. čudesno oslobađanje ljudi koji nakon četrdeset i više godina potlačenosti odbacuju ideologije koje su ih držale u sužanjstvu i lancima. Ako smo, dakle, iskusili snage koje negiraju život i prijete mu, iskusili smo i snage koje djeluju u korist života.

Zaključak

Čitajući Moltmannova djela i njegove projekte *teologije nade*, *teologije križa*, *mesijsanske ekleziologije* i *kristologije* te *pneumatologije*, s pravom se može zaključiti da je on u posljednjim desetljećima iznimno obogatio suvremeno kršćansko teološko i kristološko razmišljanje.²⁷ Posebice treba naglasiti da on ozbiljno uzima *povijest* kao životnu stvarnost i temelj za svoju teologiju. Upravo zbog toga on se predstavlja kao jedan od prvih europskih teologa koji je pokušao (i prilično uspio) gledati na križ i uskrsnuće Isusa Krista i shvaćati ih u okvirima njegova povijesno-zemaljskog života. On ne zaboravlja ni probleme koji prate i muče današnji svijet i čovjeka; stavljajući ih u teološke okvire, nastoji pronaći put koji bi vodio i doveo svijet i čovjeka do općeg boljitka, i to u odnosu između Boga i ljudi, u odnosima među samim ljudima te u odnosu između čovječanstva i svekolikoga Božjeg stvorenja. Zbog svega toga, Moltmanna se s pravom svrstava među najznačajnije i najplodnije teologe posljednjih desetljeća, koji ostavljaju vidljive tragove iza sebe i koji su zaslužni za razvoj, produbljivanje i napredak kršćanske teologije.

²⁷ Moramo napomenuti da ovdje nisu razmatrana novija Moltmannova djela; htio se prikazati samo njegov razvoj i »teološki put« koji je on nastavio i u XXI. stoljeću. Njegova novija djela mogu se naći (i čitati) na: <https://www.tyndale.ca/seminary/mtsmodular/reading-rooms/theology/moltmann>.

THE THEOLOGICAL WAY OF JÜRGEN MOLTMANN

Ivan KARLIĆ*

Summary: *After the departure of great Protestant theologians-teachers, such as K. Barth, R. Bultmann, P. Tillich, and D. Bonhoeffer, J. Moltmann became the most influential figure in modern Protestant theology and is considered by many the forerunner of a new Protestantism. In the early sixties, Moltmann, with W. Pannenberg and some other theologians, set out a new course in contemporary Evangelical theology, giving it a new profile. Tirelessly working on the renewal of theology, he always tried to bring it closer to the concrete life, to today's culture and today's man. In all this, he offered three keys for reading theology: the eschatological (the theology of hope), the staurological (the theology of the Cross) and the political key (the theology of revolution). It can be rightly said that to Moltmann belongs the »fatherhood« of two theological movements that have had a great influence on today's theology in general, both Protestant and Catholic, the theology of hope and theology of the Cross.*

In reading Moltmann's works and his projects on the theology of hope, theology of the Cross, messianic ecclesiology and Christology, as well as pneumatology, it can be rightly concluded that in the second half of the 20th century he had greatly enriched modern Christian theological thought. It should be particularly emphasized that he seriously takes history as a living reality and the foundation for his theology. Because of this he presents himself as one of the first European theologians that tried (quite successfully) to look at the Cross and the Resurrection of Jesus Christ and to understand them within the framework of his historical-earthly life. He does not forget the problems that accompany and trouble the present world and man; by putting them in theological frameworks, he strives to find a way that would lead and bring the world and man to the general well-being, in the relationship between God and men, in relationships between men, and in the relationship between mankind and the whole of God's creation. Because of all this, Moltmann is rightly placed among the most prominent and most prolific theologians of the last decades, who have left visible traces behind them and who are responsible for the development, deepening and advancement of Christian theology.

Keywords: *Jürgen Moltmann, contemporary theology, theology of hope, theology of the Cross, messianic ecclesiology and Christology, dialogue.*

* Full Prof. Ivan Karlić, Ph. D., Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb, Vlaška 38, 10000 Zagreb, Croatia, vanikar010@gmail.com